

ІВАН ПУЛЮЙ У НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Роман Пляцко
доктор фіз.-мат. наук,
пров. наук. співробітник
Інституту прикладних проблем
механіки і математики
ім. Я.С. Підстригача
НАН України,
дійсний член НТШ,
м. Львів

Серед обраних 1 червня 1899 р. перших десяти дійсних членів НТШ від Математично-природописно-лікарської секції найстаршим за віком був **Іван Пулюй** (02.02 1845, Гримаїлів, Тернопільщина – 31.01.1918, Прага), на той час уже світової слави фізик і електротехнік, професор у Німецькій політехніці в Празі. Починаючи від 1898 р., відомості про нього подавали енциклопедичні видання німецькою і російською, а згодом чеською, англійською та іспанською мовами. Уже в наш час висвітленню вагомому внеску Пулюя у фізику кінця XIX століття присвячено сторінки фундаментальної монографії [1], у якій його ім'я вписано у розділі «Hall of Fame» поряд з іменами інших видатних класиків фізичної науки. До результатів І. Пулюя світового рівня у галузі фізики належать:

- встановлення природи і властивостей катодних променів [2, 3], причому його підсумкова німецькомовна монографія 1883 р. [3] вийшла у перекладі англійською мовою 1889 р. [4] у престижній серії «Physical Memoirs», започаткованій Лондонським фізичним товариством з метою висвітлення результатів найважливіших фізичних досліджень, виконаних поза межами Великої Британії;

- встановлення природи і властивостей X-променів, відомих також як рентгенівські, що включає визначення місця і механізму їх утворення, відкриття їхньої здатності іонізувати повітря [5, 6];

- саме X-променеві знімки, отримані Пулюєм з використанням газорозрядної лампи власної конструкції, відомої у науковому світі з 1881 р., відзначалися найвищою на той час якістю, не залишаючи сумнівів у високій ефективності застосування X-променів у медичній діагностиці (відповідні ілюстрації подавали ще на початку 1896 р. відомі європейські періодичні видання [7], у тому числі унікальний знімок усього дитячого організму [8]).

Пріоритетні дослідження Івана Пулюя стали підґрунтям двох важливих відкриттів кінця XIX ст., що проклали шлях сучасній атомній фізиці та астрофізиці, – X-променів (1895) та електрона (1897).

Іван Пулюй проявляв значний інтерес до Товариства імені Шевченка у 1873 р. і від самого початку став його членом, а набуття наукового статусу згідно з новим статутом від 16 листопада 1892 р. сприйняв як дуже важливу подію. Зокрема, у листі від 6 серпня 1893 р. до **Олександра Барвінського**, який протягом 1893–1897 рр. був головою НТШ, І. Пулюй зазначив: *«Не легка бо робота прорублювати стежку там, де нога людська споконвіку не ступала. Науки природні мусять мати свою мову, утворену на підставі народної мови [...]. Народ без науки вищої між народами – те, що людина-неука між людьми ученими»*.

Пулюй вважав своїм обов'язком публікувати свої наукові праці у виданнях Товариства спочатку на сторінках «Записок НТШ» [9], а згодом у «Збірнику Математично-природописно-лікарської секції НТШ» [10–12], який з 1897 р. став першим українським науковим журналом природничого профілю. Крім того, НТШ видало його науково-популярні праці, які відіграли важливу роль у поширенні наукових знань рідною мовою [13, 14]. Показово, як сам Пулюй мотивував необхідність видання книжки «Нові і перемінні зв'язки» у листі від 22 вересня 1905 р.: *«Пишучи книжочку, мав я на цілі стати в обороні правди і високо держати світло правдивої науки проти наукового знахарства [...]. Треба про те дбати, щоб вона легко дісталась до рук кожного, хто бажає пізнати правду»*. Зацікавлення астрономією Пулюй виявив ще в час навчання у Греко-католицькій духовній семінарії у Відні (1865–1869), як і фізику та математику.

Важливий напрям діяльності Івана Пулюя в НТШ пов'язаний із тривалою боротьбою за відкриття українського університету у Львові. У листі до НТШ від 12 грудня 1901 р. він писав, що радо візьме участь у депутації, яка має передати віденським властям матеріали у справі заснування українського університету у Львові. В меморіалі, переданому міністрові освіти і міністрові-президентові 26 січня 1902 р., зазначалося: *«Руський університет у Львові був з початку*

Іван Пулюй

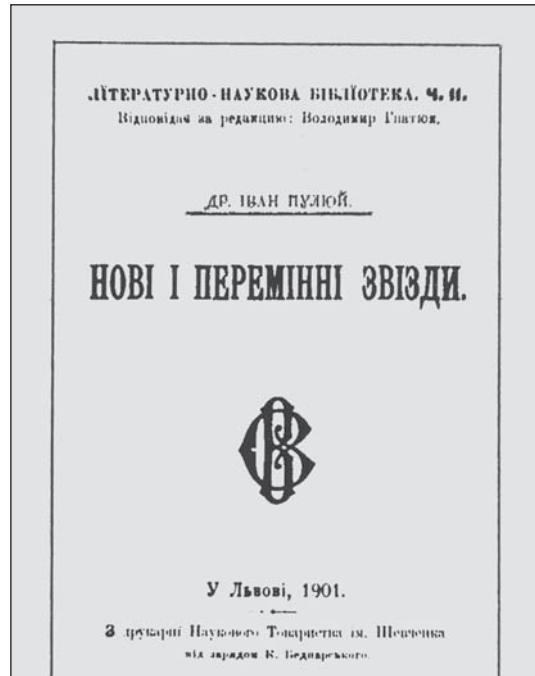

Титульна сторінка праці І. Пулюя
«Ukraina und ihre Internationale Politische Bedeutung»

призначений тільки для культурних потреб руського народу [...]. На жаль, та та думка стояла тільки на папері, бо на ділі німецька мова була викладовою мовою на всіх світських факультетах, а латинська на богословським. І так було до самого 1848 р.» [15].

Проте справа з відкриттям українського університету у Львові гальмувалась передусім через опір впливових польських кіл. Все ж Пулюй проявляв виняткову наполегливість, надихаючи своєю енергією зневірених. У листі до О. Барвінського від 12 березня 1904 р. він повідомляє: «Врадили ми з Горбачевським, щоб знов підняти справу основи руського університету і поки що видрукувати в "Ділі" і в "Ruth[enische] Revue" меморіял». Врешті певного успіху було досягнуто: 29 листопада 1912 р. австрійський уряд оголосив проєкт заснування українського університету у Львові, згідно з яким його відкриття призначалося на кінець 1915 р. Важливу роль відіграло те, що Пулюй і **Горбачевський** були авторитетними постатями, обидва мали статус державного радників, відзначалися високими нагородами за наукову працю.

Однак крім шаленого опору польських шовіністів існував ще й дуже агресивний чинник зі сходу: «Російський

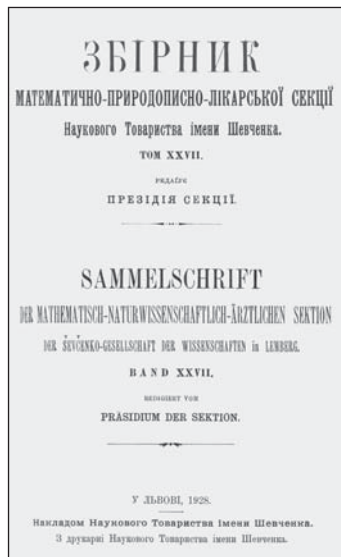

Титульна сторінка книжки І. Пулюя
«Нові і перемінні звізди»

амбасадор у Відні подав у червні 1914 року іменем і на доручення царського уряду окремих письмовий і усний демарш, заявляючи австро-угорському міністрові закордонних справ у Відні, що запроєктоване оснування українського державного університету в Галичині, яке мало відбутись восени 1915 року шляхом окремого цісарського розпорядку, російський уряд буде вважати за ворожий крок проти себе та за можливий казус беллі (причину війни) і тому остерігав Австрію перед цим проєктом» [16].

Війна внесла суттєві корективи: Австро-Угорська імперія розпалась. У час війни Іван Пулюй докладав значних зусиль, щоб донести до свідомості європейських політиків необхідність утворення незалежної української держави. Особливо актуальною як під час I світової війни, так і в подальшому аж до сьогодення стала брошура Івана Пулюя «Україна та її міжнародне політичне значення», видана 1915 р. у Празі німецькою мовою [17]. Один із її ключових висновків у перекладі українською мовою є таким: «В Європі не буде миру до того часу, поки існує російська могутність, а про її послаблення не можна думати, поки Московщина продовжує володіти Україною та її природними багатствами. Вільна Україна означає бастион, безпеку середньоевропейських держав, тому її визволення лежить не тільки в інтересах цих держав, але й усієї Європи».

Висвітленню масштабної творчої активності Івана Пулюя присвячено монографію [18], про його феноменальний універсалізм свідчить лише стислий перелік основних сфер його діяльності, на додаток до описаного вище внеску у фізику [19]: теоретична і практична електротехніка, промислова енергетика включно з побудовою низки електростанцій, з обранням почесним членом Віденського електротехнічного товариства; запатентовані винаходи і сконструйовані апарати, серед яких широко відомі в історії науки і техніки прилад для вимірювання механічного еквівалента теплоти і «лампа Пулюя»; педагогічна і науково-організаційна діяльність як професора, декана і ректора Німецької політехніки в Празі; переклади і видання духовної літератури, у тому числі Біблії українсь-

**Титульна та сторінка присвяти
«Збірника математично-природописно-лікарської
секції НТШ» пам'яті Івана Пулюя. 1928 р.**

кою мовою; політологія, публіцистика, державотворення; громадська діяльність, починаючи із заснування таємного товариства українських гімназистів у Тернополі «Громада», згодом легального студентського товариства «Січ» у Відні, а з початком війни – Комітету допомоги біженцям з Галичини, окупованої російськими військами, а також пораненим і полоненим воякам-українцям.

У монографії [18] вказано на неточності, поширені в окремих публікаціях про Івана Пулюя. Зокрема, твердження про зміну прізвища Іваном Пулюєм чи його батьком з *Пульгуй* на *Пулюй* не має документального підтвердження – натомість відомо, що у той час в офіційних документах траплялась різна транслітерація при написанні слов'янських прізвищ німецькою мовою. Відоме листування Пулюя з рідними і друзями спростовує два інші твердження: що батьки відреклися від сина внаслідок його відмови стати священиком і що на навчання до Відня він йшов пішки з рідного Гримайлова. Також багато уваги приділено в [18]

Література

1. L'Annunziata M. F. Radioactivity: Introduction and History, From the Quantum to Quarks. Elsevier, 2016. P. 83-88.
2. Puluj J. Strahlende Elektrodenmaterie. Wiener Berichte Bd. 81, 864-923 (1880); Bd. 83, 402-420 (1881); Bd. 83, 696-708 (1881); Bd. 85, 871-881 (1882).
3. Puluj J. Strahlende Elektroden-Materie und der sogenannte vierte Aggregatzustand. Wien, 1883. 86 s.
4. Puluj J. Radiant Elektrode Matter and the So-Called Fourth State / Physical Memoirs. London, 1889. Vol. 1, Part 2. P. 233-331.
5. Puluj J. Über die Entstehung der Röntgen'schen Strahlen und ihre photographische Wirkung. Wiener Berichte. Bd. 105, 228-238 (1896).
6. Puluj J. Nachtrag zur Abhandlung: Über die Entstehung der Röntgen'schen Strahlen und ihre photographische Wirkung // Ibid. Bd. 105, 243-245 (1896).
7. Svetozor. 31.01 (1896); Cosmos. 08.02 (1896); La Nature. 08.02 (1896); Bohemia. 18.02 (1896).
8. The Photogram. No. 28, P. 108 (1896).
9. Пулюй І. Апарат для мірвання різниці фаз межі перемінними протоками і кілька за його поміччю зроблених pomіrok // Записки НТШ. 1894. Т. 3. С. 1-24.
10. Пулюй І. Безпечна стация телефонів. Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. 1900. Т. 6. С. 1-23.
11. Пулюй І. Кругова діаграма генераторів для перемінних прудів. Там само. 1905. Т. 10. С. 1-24.
12. Пулюй І. Електрична централка Гогенфурт фірми Г. Спіро і синове в Крумляві. Там само. С. 1-30.
13. Пулюй І. Нові і перемінні зьвізди. Львів, 1901. 38 с. (доповнене видання: Відень, 1905. 122 с.).
14. Пулюй І. Непропаща сила. Львів, 1901. 53 с.
15. Пулюй І. О руський універзитет у Львові. Львів, 1904. С. 5.
16. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Нью-Йорк, 1956. С. 48.
17. Puluj J. Ukraina und ihre internationale politische Bedeutung. Prag. 1915. 41 S.
18. Гайда Р., Пляцко Р. Іван Пулюй. Львів, 1998. 286 с.; видання друге, уточнене й доповнене: Іван Пулюй. Життя і творчість. – Львів, 2019. 220 с.
19. Пляцко Р. Іван Пулюй: визнання (до 175-річчя від народження). Вісник НТШ. 2020. Ч. 64. С. 42-49.
20. Pidvalna U., Plyatsko R., Lonchyna V. Ivan Puluj and the discovery of X-rays. Proceedings of the Shevchenko Scientific Society. Medical sciences Vol. 64, No. 1, 180-190 (2021).

3. Hall of Fame: Part I	79
Democritus (c.460–370 BC)	79
Wilhelm C. Röntgen (1845–1923)	80
Ivan Pavlovich Puluj (a.k.a. Johann Puluj 1845–1918)	83
Henri Becquerel (1852–1908)	89
Pierre Curie (1859–1906) and Marie Curie (1867–1934)	90
Paul Villard (1860–1934)	93
Ernest Rutherford (1871–1937)	96
Johannes "Hans" Geiger (1881–1945)	103
Hendrick A. Lorentz (1853–1928)	109
James Clerk Maxwell (1831–1879)	110
Pieter Zeeman (1865–1943)	113
Jean B. Perrin (1870–1942)	114
Joseph John Thomson (1856–1940)	116
Hantaro Nagaoka (1865–1950)	118
Philipp Lenard (1862–1947)	120

**Фрагмент сторінки змісту монографії:
L'Annunziata M. F. Radioactivity: Introduction and History,
From the Quantum to Quarks (2016).**

аналізові різних версій щодо історії відкриття і перших досліджень X-променів (pdf-файл цієї монографії є на сайті НТШ у розділах «Публікації» та «Книги»). Також у відкритому доступі є журнал [20], у якому опубліковано українською та англійською мовами статтю про внесок Івана Пулюя у відкриття X-променів.

Зазначимо, що високий авторитет у міжнародній науковій спільноті початку ХХ століття таких учених-природодослідників, як *Іван Пулюй*, *Іван Горбачевський*, *Володимир Левицький* значною мірою визначив і авторитет НТШ у подальшому, коли у 1920-ті роки відомі європейські вчені стали іноземними членами Товариства, серед них *Макс Планк*, *Альберт Айнштайн*, *Давид Гільберт*, *Фелікс Кляйн*.

Окремої публікації заслуговує висвітлення історії вшанування пам'яті Івана Пулюя, починаючи від статей *Романа Цегельського* (1928), *Романа Гайди* (1969) й до широкого комплексу заходів уже в незалежній Україні, активними організаторами й учасниками яких були *Василь Шендеровський*, *Ольга Збожна* та ін. Про це детально йдеться у розділі «Пам'ять» монографії [18], там же подано обширну бібліографію ■